

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राबविल्यामुळे ग्रामीण जनतेच्या शैक्षणिक व सामाजिक विकासावर
झालेल्या परिणामांचा अभ्यास

डॉ. के. आर. खोंडे,

सहा. प्राध्यापक,

मविप्र समाजाचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक

1.1 प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. भारतातील बहुसंख्य जनता ही खेड्यांमध्ये वसलेली आहे. जर भारताचा विकास साधावयाचा असेल तर पर्यायाने 'खेड्यांचा विकास' करावा लागेल. हे सत्य ओळखूनच राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी म्हणायचे की, खेड्याकडे चला आज भारतातील खेड्यांची परिस्थिती फार विदारक झालेली आहे. बकाल वस्ती, साथीच्या रोगांचा प्रादुर्भाव, निरक्षरता, अस्वच्छता, अंधश्रद्धा, कुपोषण, बेकारी, दोन वेळेचे पुरेसे अन्न व पाण्याची भ्रांत व त्यामुळे झालेली अस्वस्थ मने हे चित्र बहुतांश पहायला मिळते. म्हणूनच शेतकऱ्यांच्या, कष्टकऱ्यांच्या आणि तरुणांच्या आत्महत्या तसेच बालमृत्यू व कुपोषणामुळे होणारे मृत्यू यांचे प्रमाण वाढत आहे. ही अत्यंत गंभीर व चिंताजनक बाब आहे.

भारत सरकारने या पार्श्वभूमीवर संपूर्ण स्वच्छता कार्यक्रम हाती घेतला, त्याची केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम या मार्गदर्शक पुस्तकात ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचा मूळ उद्देश सांगितलेला आहे. तो पुढीलप्रमाणे – ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचा मूळ उद्देश ग्रामीण जनतेचे आरोग्यमान उंचावणे, ग्रामीण भागात स्वच्छता कार्यक्रमाची व्यापकता वाढविणे, जाणीव जागृती आणि आरोग्यविषयक शिक्षण यातून स्वच्छतेच्या सुविधांची मागणी निर्माण करणे, ग्रामीण भागातील शाळा, अंगणवाड्यातून स्वच्छतेच्या सुविधा निर्माण करणे व आरोग्यविषयक शिक्षण देणे, उघडयावर मलमूत्र विसर्जन करण्याच्या पद्धतीचे निर्मूलन करणे, लोकांचा जीवनाविषयक, शिक्षणविषयक दृष्टिकोन विधायक करून लोकांमध्ये ऐक्य निर्माण करणे.

या उद्दिष्टांनुसारच महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण जनतेचा विकास साधण्यासाठी सन 2000-2001 पासून स्वच्छता अभियान सुरु केले. या अभियानाला संत गाडगेबाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे कार्य लक्षात घेवून कृतज्ञता म्हणून अभियानाला संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छ ग्राम स्पर्धा असे नाव दिले. या अभियानात जनतेतील सर्व घटकांचा सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न केला जातो. व निश्चितपणे यश मिळते असे राज्यस्तरावर अभियानात यशस्वी झालेल्या अनेक गावांवरून लक्षात येते. उदा. हिवरेबाजार (अ.नगर), राजवड (जळगाव), किकवारी खुर्द (नाशिक) ही गावे दारिद्र्याची, दुष्काळाची व सामाजिक अस्वस्थतेची कात टाकून राज्य व राष्ट्रीय स्तरावर बक्षीसपात्र ठरली आहेत, व संपूर्ण जीवनमानच बदलून गेल्याचे लक्षात येते. चार भिंतींच्या आतील शिक्षण, गाव पातळीवर कार्यरत असलेल्या विविध सांस्कृतिक संघटना व अनेक उद्बोधन केंद्रांना फारसे यश

मिळाले नाही, फारसे परिवर्तन घडवून आणता आले नाही ते स्वच्छता अभियानाने करता येते असे मत वरील गावांच्या नागरिकांचे आहे, हे अभियान म्हणजे एक लोकचळवळ आहे, एक मन्वंतर आहे. शिक्षणाचा अंतिम उद्देश मानवाचा विकास साधणे, त्याला स्वावलंबी बनविणे, स्वतःच्या विकासाच्या वाटा स्वतः शोधणे, स्वतःचा विकास साधता साधता संपूर्ण मानवजातीचा विकास साधणे हा आहे, त्यासाठी तो घेत असलेल्या शिक्षणाच्या विविध शाखांतील शिक्षण हे केवळ साधन आहे, साध्य नव्हे संशोधकाला असे वाटते की, ग्रामस्वच्छता अभियानही अशा साधनांपैकीच एक प्रभावी साधनाचे काम करीत आहे. त्यामुळे लाखो लोकांचे जीवन झपाट्याने बदलत आहे, प्रगती होत आहे. स्वच्छता व आरोग्य याचे महत्त्व पटत आहे. एका स्वास्थ्यपूर्ण जीवनमानाकडे प्रवास होतो. हे अभियान यशस्वी राबविलेल्या गावांच्या बाबतीत घडते असे शासनाचे मत आहे. त्याचप्रमाणे अभियानाच्या उद्दिष्टांवरूनही लक्षात येते.

महाराष्ट्र शासनाच्या स्वच्छतादूत या पुस्तिकेत अस्वच्छता व पाणी संदर्भातील आजारांची दिलेली माहिती अत्यंत घातक आहे, ती पुढीलप्रमाणे. आज 60 टक्के आजार हे केवळ अस्वच्छता आणि पाणी संदर्भातील आहेत, तर 1 ते 4 या वयोगटातील मुलांना घातक ठरणाऱ्या 10 रोगांपैकी 5 रोग हे पाणी व स्वच्छतेशी संबंधित असतात, त्यामुळे दरवर्षी सुमारे 7 लाख मुले हगवणीने मृत्यू पडतात. यावरूनच स्वच्छता आणि आरोग्य शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात येते त्याचप्रमाणे हगणदारीचे भीषण दुष्परिणाम व त्यामुळे होणारे नुकसान आणि भारतातील ग्रामीण भागाची हगणदारीबाबतची स्वच्छतादूत पुस्तिकेतील माहिती अत्यंत गंभीर आहे. तिची बोलकी आकडेवारी पुढीलप्रमाणे. उघडयावर शौचास बसण्यामुळे हगवण, विषमज्वर, काविल, अतिसार, पटकी, जंत, पोटांचे विकार इत्यादी आजार विष्टेवर बसणाऱ्या माशांमार्फत प्रसार होतात. व दरवर्षी 38 लाख लोकांना साथीच्या आजारांची बाधा होते. दरवर्षी 137 लाख मनुष्य दिवसांची हाणी होते, जगात दरवर्षी 20 ते 22 लाख मुले अस्वच्छतेच्या संबंधित आजारांमुळे मरतात. भारतात 86 टक्के ग्रामीण जनता उघडयावर शौचालयास बसते. यावरून भारतातील स्वच्छतेचे प्रमाण व त्यामुळे होणारे विघातक परिणाम लक्षात येतात. व स्वच्छतेचे मानवी जीवनातील महत्त्व समजते. त्यासाठी स्वच्छतेतून-समृद्धीकडे हे शासनाचे घोषवाक्यच अभियानाची फलश्रुती दर्शविते. प्रस्तुत अभियानात स्वच्छता, शिक्षणविषयक जागृती, पर्यावरण जागृती, लोकसहभाग या सर्वांचा विकास केला जातो. अनेक पारितोषक प्राप्त गावे अभियान राबविल्यामुळे स्वयंपूर्ण व विकसनशील दिशेने प्रवास करीत आहेत. हे वृत्तपत्र, आकाशवाणी व दूरदर्शनच्या माध्यमातून सांगितले जाते.

ग्रामस्वच्छता अभियानाची उद्दिष्टे

1. ग्रामीण जनतेचे आरोग्यमान उंचावणे.
2. ग्रामीण भागात स्वच्छता कार्यक्रमांची व्यापकता वाढविणे.
3. जाणीव जागृती आणि आरोग्यविषयक शिक्षण यातून स्वच्छतेच्या सवयी लावणे.
4. ग्रामीण भागातील शाळा, अंगणवाड्यांतून स्वच्छतेच्या सुविधा निर्माण करणे व आरोग्यविषयक शिक्षण देणे.

संशोधनाची गरज व महत्त्व

1. नाशिक जिल्ह्यात ग्रामस्वच्छता अभियानाची स्थिती कशी आहे ?

2. ज्या गावांनी सहभाग घेतला, अभियान राबविले त्यांची सद्यस्थिती कशी आहे ?
3. ग्रामीण जनतेचे आरोग्यमान खरोखर उंचावले का ? अभियानापूर्वी गावात साथीच्या रोगांचा प्रादुर्भाव होता का ? अभियानानंतर त्यात सकारात्मक फरक पडला का ? हे जाणून घेणे संशोधकाला गरजेचे वाटले.
4. अभियानामुळे खरोखरच घराघरात स्वच्छतेची चळवळ उभी राहून शौचालये बांधली का सार्वजनिक शौचालयांची संख्या वाढली का त्यांचे व्यवस्थापन कसे आहे व त्यामुळे विष्टेवर बसणाऱ्या माशांमार्फत प्रसार होणाऱ्या आजारांना प्रतिबंध झाला का हेही अभ्यासणे गरजेचे वाटले.
5. ग्रामीण भागातील शाळा, अंगणवाडया येथे स्वच्छतेच्या सोयी निर्माण झाल्या का त्यांचा वापर कसा केला जातो, स्वच्छताविषयक जाणीव जागृती विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण झाली का याबाबतीत संशोधन होणे गरजेचे वाटले.
6. लोकांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन शिक्षणविषयक दृष्टिकोन विधायक होवून ऐक्य निर्माण झाले का या सर्व प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी व अचूक उत्तर शोधण्यासाठी पद्धतशीर व शास्त्रीय अभ्यास होणे गरजेचे आहे ही आंतरिक ओढ संशोधकाची होती म्हणूनच संशोधकाला सदर विषयात संशोधन करण्याची गरज निर्माण झाली.

1.2.1 संशोधनाचे महत्त्व

1. ग्रामस्वच्छता अभियानाची फलनिष्पत्ती जाणून घेण्याच्या दृष्टीने संशोधन उपयोगी आहे.
2. प्रस्तुत संशोधनातून जे निष्कर्ष मिळतील त्यातून ग्रामीण जनतेला अभियानाची व्यापकता वाढविण्यासाठी व लोकचळवळ म्हणून राबविण्यासाठी प्रेरणा मिळेल, त्यासाठी प्रस्तुत संशोधन उपयोगी आहे.
3. ज्या गावांनी अद्यापपावेतो ग्रामस्वच्छता अभियान राबविले नाही अशा गावांना दिशादर्शकाची भूमिका म्हणून सदर गावे व संशोधन उपयोगी आहे.
4. शासन व अभियान राबविणारे अधिकारी कृतिशील घटक यांना प्रस्तुत संशोधनातून मिळणाऱ्या निष्कर्षातून प्रेरणा मिळण्यासाठी, त्याचप्रमाणे अपयश आले असेल तर त्याची कारणे शोधण्यासाठी व शासनाला त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनातून मार्गदर्शन होईल.
5. गावपातळीवर कार्य करणाऱ्या स्वच्छतादूतांसाठी, कृतिशील समाजसेवकांसाठी व युवकांमध्ये प्रेरणा मिळण्यासाठी उपयोगी आहे.

1.3 शीर्षक

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छतर अभियान राबविल्यामुळे ग्रामीण जनतेच्या शैक्षणिक व सामाजिक विकासावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास.

1.4 समस्या विधान

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राबविल्यामुळे (2004-05) नाशिक जिल्हयातील ग्रामीण जनतेच्या शैक्षणिक व सामाजिक विकासावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

1.4.1 समस्येचे स्पष्टीकरण

शासनाच्या अनेक योजनांपैकीच महाराष्ट्र शासनाची ग्रामीण भागात स्वच्छताविषयक जाणीव जागृती, पर्यावरण जागृती व त्यातून ग्रामीण भागाचा विकास साधणे, जीवनमान उंचावणे ही उद्दिष्टे घेवून सन 2000-01 पासून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छग्राम स्पर्धा अभियान राबविले जाते. महाराष्ट्रात एक लोकचळवळ म्हणून या अभियानाकडे पाहिले जाते. या चळवळीचे स्वच्छतेतून -समृद्धीकडे हे घोषवाक्यच या अभियानाचा शासनाचा उद्देश सांगते.

महाराष्ट्राबरोबरच नाशिक जिल्हयातही हे अभियान जोमाने सुरू आहे. अनेक गावे भाग घेत आहेत, अभियान राबवित आहेत यातून शासनाची या योजनेमागची उद्दिष्टे खरच साध्य होतात का स्वच्छता, शिक्षण, पर्यावरण, सामाजिक ऐक्य, महिला सक्षमीकरण या सर्वच बाबतीत सकारात्मक बाबी आढळतात का अभियानातून बक्षीस मिळाल्यानंतर हे अभियान सतत चालू आहे का लोकांनी त्याकडे निरंतर म्हणून पाहिले की स्पर्धेपुरतेच पाहिले हे जाणण्यासाठी नाशिक जिल्हयातील सन 2004-05 हे वर्ष निवडले. हे वर्ष निवडण्यामागे महत्त्वाचे कारण म्हणजे संशोधन कार्य जेव्हा केले जाईल तेव्हा या गावांना अभियान राबवून 4 ते 5 वर्ष झालेले असतील व त्या गावांची आजची स्थिती जाणणे सोयीस्कर होईल. म्हणूनच प्रस्तुत वर्षात अभियान राबविलेल्या गावांचा विचार केला. व त्यांचा शैक्षणिक व सामाजिक विकास कसा झाला हे अभ्यासासण्यासाठी नाशिक जिल्हयातील 15 तालुक्यातील प्रत्येकी 2 गावे अशी एकूण 30 गावे अभ्यासासाठी निवडली.

1.5 संशोधन समस्येतील महत्त्वाच्या संज्ञांच्या कार्यात्मक व्याख्या संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान

सन 2000-2001 पासून महाराष्ट्र शासनातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या स्वच्छताविषयक कार्यक्रमास महाराष्ट्रातील थोर असे संत की ज्यांनी गावोगावी हिंडून स्वच्छताविषयक लोकजागृती केली त्यांच्या कार्याची स्मृती म्हणून अभियानास संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान असे नाव दिले.

शैक्षणिक विकास

शिक्षणातून स्वच्छता, आरोग्य, पर्यावरण व शिक्षणविषयक दृष्टिकोनात सकारात्मक परिवर्तन होणे म्हणजे शैक्षणिक विकास होय.

सामाजिक विकास

लोकांमध्ये ऐक्य व एकात्मता निर्माण होवून एकमेकांच्या सहकार्याने समाजाचा विकास साधणे होय.

1.6 संशोधनाची उद्दिष्टे

1. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राबविल्यामुळे जनतेच्या आरोग्यविषयक शिक्षणात झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
2. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे जनतेच्या वैयक्तिक स्वच्छता व परिसरविषयक स्वच्छतेच्या बाबींचा अभ्यास करणे.

3. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे शाळा, अंगणवाड्या व गावातील स्वच्छता कार्यक्रम व सुविधांचा व्यापकतेवरील परिणामांचा अभ्यास करणे.

4. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचा ग्रामीण जनतेच्या पर्यावरणविषयक जागृतीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

1.7 गृहितके

दूरदर्शनवरील स्वच्छतेतून - समृद्धीकडे या कार्यक्रमातील अभियानविषयक दिली जाणारी माहिती, मुलाखती, निरीक्षणे, वृत्तपत्रातील बातम्या, आकाशवाणीवरील माहिती, शासन निर्णय (अभियानासंबंधित जी.आर.) लोकराज्य मासिकातील माहिती व मार्गदर्शकांशी केलेली चर्चा याद्वारे संशोधकाने पुढील गृहितके मांडली आहेत.

1. ग्रामस्वच्छता अभियानाचा मूळ उद्देश ग्रामीण जनतेचे आरोग्यमान उंचावणे हा आहे.

2. ग्रामीण लोकांचा जीवनस्तर उंचविण्यासाठी शासन व समाजातील स्वयंसेवी घटक प्रयत्नशील आहेत.

3. ग्रामस्वच्छता अभियान हे केवळ अभियान व स्पर्धा बक्षीसांपुरते मर्यादित न राहता ते एक विधायक कार्य व अभिनव लोकजागृती करणारे असावे, असा शासनाचा मानस आहे.

4. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान ही एक जनजागृती करणारी लोकचळवळ आहे.

1.8 संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

व्याप्ती

1. सदर संशोधन नाशिक जिल्ह्यातील संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राबविलेल्या गावांपुरते व्याप्त आहे.

2. संबंधित गावे, शाळा तसेच सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छतेच्या सोयी, सुविधा यांची उपलब्धता व वापर यांपुरते व्याप्त आहे.

3. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानातील शासनाने मांडली उद्दिष्टे, उपक्रम यासंबंधित व्याप्त आहे.

4. सदर संशोधन ग्रामीण जनतेच्या शैक्षणिक व सामाजिक विकासाशी संबंधित आहे.

5. सदर संशोधन हे वर्ष 2004-2005 या अभियान कालखंडाशी संबंधित आहे.

मर्यादा

1. सदर संशोधन हे सन 2004-2005 या कालखंडातील नाशिक जिल्ह्यातील ग्रामस्वच्छता अभियान राबविलेल्या गावातून निवडलेल्या न्यादर्शांपुरतेच मर्यादित आहे.

2. सदर विषयाशी संबंधित पूर्व संशोधन उपलब्ध नसल्याने व प्रस्तुत विषयातील शिक्षणशास्त्रातील हे पहिलेच संशोधन असल्याने त्यावर संशोकाच्या मानवी प्रयत्नांची मर्यादा पडते.

1.9 प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे

1.9.1 सर्वेक्षण पद्धती वापरण्याची कारणे

1. प्रस्तुत अभ्यास विषय संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची परिणामकारकता, त्याचे फायदे अशा

वर्तमानकालीन विषयावर असल्यामुळे संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीच्या आधारे संशोधन केले आहे.

2. ज्या ज्या गावांनी अभियान राबविले, त्या गावांचा अभ्यास, तेथील स्वच्छता, स्वच्छताविषयक सोयीसुविधा, आरोग्यविषयक शिक्षण, सामाजिक ऐक्य इ. बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी सर्वेक्षण पद्धतीची निवड केली.

3. अभियानासंदर्भात माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली, मुलाखती, निरीक्षण या साधनांचा वापर करणे गरजेचे होते व त्याद्वारे वर्तमानकालीन अचूक माहिती मिळविणे शक्य असल्याने सर्वेक्षण पद्धतीची निवड संशोधकाने केली.

1.9.2 न्यादर्श निवड

1.10 निष्कर्ष

संशोधनाच्या उद्दिष्टांशी निगडित असणारे महत्त्वाचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे

उद्दिष्ट क्र. 1. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राबविल्यामुळे जनतेच्या आरोग्यविषयक शिक्षणात झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

1. अभियान राबविल्यामुळे विद्यार्थ्यांची ताप, सर्दी, पोटदुखी या नियमित कारणामुळे असणारी अनुपस्थिती कमी झाली व हजेरीचे प्रमाण वाढले.

2. एकूण ग्रामस्थांपैकी 64.40 टक्के ग्रामस्थांच्या मते अभियानाचा आरोग्यविषयक स्वास्थ्यावर फारच चांगला फरक पडला आहे.

3. अभियानानंतर संसर्गजन्य आजारांच्या प्रसारामध्ये फारच चांगली घट झाली असे 73.20 टक्के ग्रामस्थांचे मत आहे. अभियानाच्या पार्श्वभूमीवर धूम्रपानाच्या घातक सवयींपासून लोकांना परावृत्त करण्यासाठी ग्रामपंचायतींनी प्राथमिक आरोग्य केंद्र व शाळांच्या माध्यमातून प्रबोधन केले आहे.

4. अभियानानंतर लोकांमध्ये स्वच्छतेचे महत्त्व पटल्यामुळे आजारपणाचे प्रमाण कमी झाले.

5. नखे कापणे, केस कापणे, आंघोळ करणे, स्वच्छता यासंदर्भात मुलांमध्ये जागृती निर्माण झाली आहे.

उद्दिष्ट क्र. 2: संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचा जनतेच्या वैयक्तिक स्वच्छता व परिसरविषयक स्वच्छतेच्या बाबींचा अभ्यास करणे.

1. 53.33 टक्के शिक्षकांच्या मते शालेय परिसरातील स्वच्छता व टापटीपपणा यात विद्यार्थ्यांमध्ये फारच चांगला बदल झालेला आहे.

2. विद्यार्थी स्वच्छतेच्या कामात फारच चांगला सहभाग घेतात असे मत सर्वाधिक शिक्षकांनी म्हणजेच 40 टक्के शिक्षकांनी नोंदविले आहे.

3. शाळेतील स्वच्छतेच्या सोयी सुविधांचा विद्यार्थी फारच चांगला वापर करतात असे 50.00 टक्के शिक्षकांचे मत आहे.

4. अभियानकालात स्वच्छतादूतांनी शौचालयाचा वापर व त्याचे फायदे याविषयी प्रबोधन केले.

5. अभियानापूर्वी गावालागत उकिरडे होती, गटारी उघड्या व सांडपाण्याचे योग्य व्यवस्थापन नसल्यामुळे दुर्गंधीयुक्त परिस्थिती होती.

6. किकवारी खु. (सटाणा) या गावाने अभियानाच्या पार्श्वभूमीवर 100 टक्के हगणदारीमुक्त गाव, 100 टक्के सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, वृक्षारोपन, उकिरडे विरहीत गाव इत्यादी अनेक पातळ्यांवर अभिनव उपक्रम राबवून गावाचे परिवर्तन केले आहे.

उद्दिष्ट क्र. 3. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे शाळा, अंगणवाड्या व गावातील स्वच्छता कार्यक्रम व सुविधांच्या व्यापकतेवरील परिणामांचा अभ्यास करणे.

1. 40.00 टक्के शिक्षकांच्या मते शाळेत स्वच्छतेच्या सोयीसुविधांत फारच चांगली वाढ झालेली आहे.
2. एका गावाने गावातील सांडपाण्याचा उपयोग ठिबक सिंचनाद्वारे शाळेतील वृक्षवेळींसाठी केला.
3. सटाणा तालुक्यातील दोन्ही गावांनी प्रतिमाणसी 40 लिटर पाणी मिळेल असे नियोजन केले.
4. जिल्ह्यातील किकवारी गाव 100 टक्के हगणदारीमुक्त झाले आहे.
5. एकूण गावांपैकी 06.67 टक्के गावातील घरांमध्ये पूर्णतः वैयक्तिक शौचालये आहेत.
6. किकवारी गाव वगळता इतर गावातील बहुतांश कुटुंबे अजुनही स्वतंत्रपणे पिण्याच्या पाण्याच्या सोयींपासून वंचित आहेत.
7. 50 टक्के गावातील बहुतांश कुटुंबांसाठी पाण्याची सोय सार्वजनिक ठिकाणी केली आहे.

उद्दिष्ट क्र. 4 संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचा ग्रामीण जनतेच्या पर्यावरणविषयक जागृतीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

1. अभियानामुळे विद्यार्थ्यांचा पर्यावरणविषयक उपक्रमांतील सहभाग फारच चांगला आहे असे 41.67 टक्के शिक्षकांचे मत आहे.
2. दैनंदिन परिपाठातून विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाचे महत्त्व व पर्यावरण हाणीचे दुष्परिणाम या विषयावर शाळा मूल्यसंस्कार करतात.

ग्रामस्थांच्या प्रश्नावलीवरून निघालेले निष्कर्ष

1. अभियानकाळात वृक्षवेळी, फूलझाडे व परसबागा लावल्यामुळे वातावरण चांगल्याप्रकारे प्रदुषणमुक्त झाले आहे. असे 49.20 टक्के ग्रामस्थांचे मत आहे.
2. पर्यावरण संरक्षणासाठी वृक्षारोपणात 4.27 टक्के ग्रामस्थांच्या मते गावाचा उत्तम सहभाग असतो.

सरपंच/अभियान समितीचे अध्यक्ष यांच्या मुलाखतीतून प्राप्त झालेले निष्कर्ष

1. काही गावांनी शाळेच्या माध्यमातून एक मूल - एक झाड हा उपक्रम राबवून पर्यावरण संवर्धन केले.
2. कुन्हाडबंदी व चराईबंदी करून गावांनी पर्यावरण संरक्षणासंदर्भात काम केले आहे.

1.11 शिफारशी

ग्रामपंचायतीसाठी शिफारशी

1. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाकडे केवळ स्पर्धापुरते न पाहाता लोकचळवळ म्हणून या उपक्रमाकडे पहावे

2. अभियानाच्या उद्दिष्टांनुसार ग्रामपंचायतींनी उपक्रमाकडे पहावे.
3. अभियानाच्या उद्दिष्टांनुसार ग्रामपंचायतींनी उपक्रम राबविले पाहिजे.
4. पाणी, आरोग्य, पर्यावरण व सामाजिक ऐक्य याबाबतीत शाळांनी मार्गदर्शन तसेच स्वयंसेवकाची भूमिका निभवावी.
4. स्वच्छता, पाणी व हगणदारीमुक्ती याबरोबरच लोकांमध्ये ऐक्य व सामाजिक बांधिलकी यावर विशेष जोर द्यावा.

1.12 पुढील संशोधनासाठी विषय

1. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात सहभागी झालेली गावे व सहभाग नसलेली गावे यांचा शैक्षणिक व सामाजिकदृष्ट्या तुलनात्मक अभ्यास.
2. संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियान राबविलेल्या शहरांचा शैक्षणिक व सामाजिक विकासावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास.
3. संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियानात सहभागी झालेली शहरे व सहभाग नसलेली शहरे यांचा शैक्षणिक व सामाजिक विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास.

सदर्भसूची

1. आहेरवाडकर, एल. जे. (2004) शालेय स्वच्छतादूत कार्यक्रम-युनिसेफ पुरस्कृत अभ्यास अहवाल, औरंगाबाद: सॅक्रेड. पृ. 5 ते 9.
2. कलशेट्टी, मल्लिनाथ. (2005) ग्रामसभेच्या माध्यमातून ग्रामनियोजन, सांगली: सांगली जिल्हा परिषद. पृ. 3 ते 4.
3. कर्वे, समीर. (2005). कायमस्वरूपी संपूर्ण स्वच्छता तंत्रज्ञान, वर्धा: ग्रामोपयोगी विज्ञान केंद्र. पृ. 1.
4. गोडबोले, शीतल विनयचंद्र. (2006) पीएच. डी. शिक्षणशास्त्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
5. ग्रामपंचायत, किकवारी खुर्द. (2004). विधायक व रचनात्मक कार्याचा आलेख, किकवारी: ग्रामपंचायत प्रकाशन. पृ.2.
6. पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन. (दि. सप्टेंबर, 2008). शासन निर्णय क्र. अभियान - 1008/प्र.क्र. 177/पापु 16, मुंबई: मंत्रालय.
7. पेयजल व आपूर्ती विभाग, ग्रामिण विकास मंत्रालय. (2004). केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम, नवी दिल्ली: भारत सरकार. पृ. 5.
8. बापट, भा.गो. (1999). शैक्षणिक संशोधन, पुणे: नूतन प्रकाशन.
9. भिंताडे, वि.रा. (2008). शैक्षणिक संशोधन पद्धती, पुणे: नूतन प्रकाशन.